

van de ingrijpende veranderingen die sinds de jaren zestig in de Nederlandse samenleving zijn opgetreden — binnenlandse veranderingen die door NRC-columnist Helderling treffend getypeerd werden als een 'culturele revolutie'. Welke binnenlandse factoren precies verantwoordelijk waren voor de relatief conservatieve koers van het Nederlandse buitenlandse beleid tijdens de jaren vijftig en de relatief progressieve koers tijdens de jaren zeventig komt echter weinig uit de verf in Hellema's handboek. Dat zelfde geldt eigenlijk ook voor de internationale omstandigheden, hoewel die volgens de auteur in het algemeen van veel meer betekenis waren voor het Nederlandse buitenlandse beleid. Evenmin heeft Hellema een poging ondernomen om het buitenlandse beleid van Nederland te vergelijken met dat van andere westerse mogendheden. Zo langzamerhand is er voldoende secundaire literatuur voorhanden om een dergelijke vergelijking mogelijk te maken. Een vergelijkende analyse zou een beter uitgangspunt vormen voor uitspraken over kwesties als de mate van conservatisme of progressiviteit dan de analyse van het Nederlandse buitenlandse beleid als een betrekkelijk geïsoleerd fenomeen zoals Hellema die biedt.

Tenslotte zullen sommige politicologen daar nog als bezwaar aan toevoegen dat Hellema's handboek in het algemeen te narratief-beschrijvend en te weinig theoretisch-verklarend van karakter is, terwijl sommige historici de geringe aandacht voor het Nederlandse buitenlandse beleid vóór de tweede wereldoorlog zullen betreuren. Maar al deze kritiek bewijst tegelijkertijd dat dit nieuwe handboek een stimulerende, relevante bijdrage vormt tot het lopende debat over de evolutie van de Nederlandse buitenlandse politiek, gebaseerd op degelijk, historisch onderzoek van archiefmateriaal en andere relevante bronnen. Als zodanig kan Hellema's handboek als een geslaagd voorbeeld gelden van de vruchtbare wisselwerking die de laatste decennia tussen de sociale wetenschappen en de geschiedschrijving is opgetreden — in het algemeen en in het bijzonder op het terrein van de Nederlandse buitenlandse politiek.

M. Kuitenbrouwer

MIDDELEEUWEN

T. Bechert, W. J. H. Willems, ed., *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust* (Utrecht: Matrijs, 1995, 120 blz., f45,-, ISBN 90 5345 073 4).

De veldtochten van Drusus (16-12 v. Chr), de stiefzoon van keizer Augustus, brachten het gebied tussen het moderne Koblenz en Katwijk definitief in de politieke en militaire invloedssfeer van het Romeinse rijk. Daarmee begon in dit gebied de Romeinse heerschappij, die zich tot de vijfde eeuw zou handhaven. Na enige mislukte pogingen om ook de streek ten oosten van de Rijn te veroveren, werd onder keizer Tiberius (14-37) de Nederrijnse *limes* (=grenswal) met een reeks vestigingen langs de Rijn, de definitieve grens. Na de mislukte Bataafse opstand onder Julius Civilis (69 n. Chr.) beleefde het /i'mesgebied een langdurige economische en culturele bloei. Het strategische belang van de *limes* leidde tot grote investeringen voor de militaire versterkingen en voor de Rijnvloot, die op hun beurt weer een belangrijke impuls gaven aan het economische reilen en zeilen.

In acht hoofdstukken geven de negen auteurs op basis van recent onderzoek een levendig beeld van ontstaan en opbouw van de *limes*, van Koblenz aan de Moezel tot en met de bekende

Brittenburg bij Katwijk aan Zee. Dit boek is niet speciaal bedoeld voor professionele archeologen, maar richt zich op iedereen met belangstelling voor archeologie en (oude) geschiedenis. Zowel Duitse als Nederlandse archeologen hebben er aan meegewerkt. Binnenkort verschijnt dan ook bij Konrad Theiss Verlag de Duitstalige editie: *Die Römische Reichsgrenze zwischen Mosel und Nordseeküste*. Het aardige van dit boekje is dat het niet alleen de grote bekende legerplaatsen zoals Nijmegen en Xanten bespreekt, maar ook de talrijke kleinere, zoals het nu definitief als *Castra Herculis* geïdentificeerde Meinerswijk bij Arnhem. Alle archeologisch onderzochte plaatsen langs de meer dan 320 km lange Nederrijnse *limes* passeren de revue. Iedere geïnteresseerde kan in zijn naaste omgeving met dit boek als gids een opgraving bezoeken.

De auteurs, allen archeoloog, presenteren tal van nieuwe inzichten: zo blijkt de delta van Maas en Rijn veel dichter bevolkt en sterker geromaniseerd dan men eerder aannam en kende ze een drukke scheepvaart. Het vervoer te water speelde een veel grotere rol dan uit de schriftelijke bronnen naar voren komt; wat vanzelf spreekt wordt nu eenmaal niet vermeld en net zoals nu vormde de Rijn met zijn zijrivieren de belangrijkste verkeersader. Nijmegen vormde het militaire, bestuurlijke en economische centrum van het westelijk deel van de Nederrijnse *limes*. De stad beschikte over grootstedelijke faciliteiten zoals een amfitheater voor ongeveer tienduizend toeschouwers, een stenen forum (= markt), tempels en vermoedelijk een badhuis. In de jaren tachtig ontdekte men aan de Waalkade de goed bewaarde overblijfselen van een *hypocaustum* (=vloerverwarming), inmiddels overwoekerd door een casino. Vanuit Nijmegen werd heel de Nederrijnse *limes* voorzien van baksteen en dakpannen, geproduceerd bij de steenovens op De Holdeum in Berg en Dal. Het vervoer vond plaats met schepen van de Rijnvloot.

In de vierde eeuw beleefde de *limes* zijn militaire en technische hoogtepunt, waarvan de brug over de Maas bij Cuyk nog getuigt. Het accent lag nu op de verdediging in de diepte, waarbij de beveiliging van de grote heirbanen Maastricht-Nijmegen en Keulen-Trier alle aandacht kreeg. De versterkingen bij Cuyk en Heumensoord dateren uit deze tijd, net zoals de opkomst van Maastricht en Jüllich. Ook de these van de negentiende-eeuwse Duitse historicus Mommsen dat de slag tussen Varus en Arminius (9 n. Chr) niet in het Teutoburger Wald, maar aan de voet van de Kalkrieser Berg, niet ver van Osnabrück plaats vond, blijkt te kloppen.

Het is jammer dat een verklarende woordenlijst ontbreekt. Uitdrukkingen zoals '*fossa*', '*exercitus*', '*castra*' enz. zijn nu eenmaal sinds de invoering van de mammoetwet niet meer vanzelfsprekend. Naam, herkomst en functie van de Peutinger-kaart, die elders in de tekst plotseling 'Tabula Peutingeriana' heet, blijven onduidelijk. Hoe kan de lezer weten dat het om een Romeinse routekaart uit de derde eeuw gaat? Het zogenaamde '*Itinerarium Antonini*' wordt evenmin toegelicht. Het *CIL* (*Corpus Inscriptionum Latinarum*= verzameling Latijnse inscripties) mag dan voor archeologen en historici een begrip zijn, voor niet-ingewijden blijft het gissen.

De bijdrage van de Duitse auteurs verliest aan leesbaarheid door de soms houterige vertaling. Allerlei rare, soms onbegrijpelijke germanismen zoals 'Varusslag, Drususoffensief, Augusteische castra, Tiberische periode' enz. ontsieren de tekst. De redactie is helaas wat slordig geweest. Bij een eventuele volgende editie zouden enige kleine correcties de toegankelijkheid voor niet-specialisten vergroten.

Ondanks deze minpuntjes verdienen uitgever en redactie alle lof voor de uitgave van dit mooi uitgevoerde, informatieve boekje, dat de interesse voor archeologie en geschiedenis

van de *limes* opwekt. Naast een groot aantal illustraties, kaarten en bijzonder fraaie reconstructietekeningen, bevat dit boek een uitgebreide lijst met recente literatuur voor de lezer die zich hierin verder wil verdiepen.

Hubert M. P. Arts

M. Mosten, R. E. Künzel, A. Demyttenaere, ed., *Middeleeuwse cultuur. Verscheidenheid, spanning en verandering* (Amsterdamse historische reeks, Grote serie XVIII; Hilversum: Verloren, 1994, 192 blz., ISBN 90 6550 260 2).

In het collegejaar 1989-1990 werden er in Amsterdam en Nijmegen acht lezingen gehouden in het kader van een cyclus over de heterogeniteit van de Europese cultuur. Vijf lezingen zijn thans in bewerkte vorm bijeengebracht, tezamen met twee bijdragen die door de redactie werden toegevoegd. De bundel kreeg als titel *Middeleeuwse cultuur. Verscheidenheid, spanning en verandering*. Dit is wel een weidse benaming, want in de meeste artikelen staan vertegenwoordigers van de hoogste standen centraal en er is slechts één bijdrage die over de late middeleeuwen handelt.

In het openingsartikel gaat R. Künzel in op vier verschillende benaderingswijzen van de middeleeuwse cultuur. Hij onderscheidt de monolithische voorstelling van zaken, de 'twee blokken'-benadering, het 'uitsplitsen' van cultuurelementen en de subculturen en somt hun bijbehorende kwaliteiten en beperkingen op. Hij tekent uiteraard ogenblikkelijk aan dat de vrijheid om één van deze methoden te kiezen voor de mediëvist beperkt is, gegeven de afwezigheid van bepaalde bronnen (15). Vervolgens breekt hij een lans voor de exemplarische benadering, waarbij individuen of kleine groepen worden onderzocht in de hoop dat hierdoor meer duidelijkheid wordt verworven over grotere groepen. Deze methode heeft (ondermeer) als voordeel dat de individuen en groepen ook werkelijk geleefd hebben en geen abstracties zijn, of om Künzel te citeren: 'De gemiddelde zestiende-eeuwse Italiaanse molenaar bestond niet, Menocchio wel' (17).

De volgende zes artikelen kunnen 'exemplarisch' genoemd worden, want zij stellen steeds één persoon of één specifieke groep centraal. Zo worden achtereenvolgens de Frankische bisschop Lambertus (†705), de Italiaanse diplomaat Liudprand van Cremona (ca. 920-ca. 970), enige opvallende Trierenaren uit de periode 1050-1150, de twaalfde-eeuwse Vlaamse grafelijke secretaris Galbert van Brugge en de Franse intellectueel Peter Abelard en Noord-Brabantse parochiegeestelijken uit de vijftiende en zestiende eeuw besproken. De meeste bijdragen zijn gebaseerd op geschriften van of over de hoofdpersoon; alleen bij de beschrijving van de parochiegeestelijken is gebruik gemaakt van een reeks bronnen, te weten beneficieregisters en boetelijsten.

Uit een aantal artikelen komt naar voren dat er soms botsingen voorkwamen tussen de cultuur van de machthebbers en die van het gewone volk, ofwel tussen de christelijke idealen en de alledaagse werkelijkheid. Dit blijkt ondermeer uit de levensbeschrijving van Lambertus, in leven bisschop van Maastricht. Volgens zijn biograaf was hij een man met tal van christelijke deugden maar evenzeer een bekwaam krijgsman. Hij raakte betrokken in een vete, nadat zijn twee neven twee mannen hadden gedood, die wandaden hadden begaan tegen horigen van de kerk van Lambertus. Toen de verwanten van de slachtoffers de bisschop en de zijnen aanvielen om wraak te nemen, besloot Lambertus zich niet te verdedigen en op God te vertrouwen. Hij